

РОЗДІЛ II

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН У ПРОЦЕСАХ НАЦІЄТВОРЕННЯ

2.1. Політика пам'яті в країнах Вишеградської четвірки: історична спадщина, спільні засади й національні особливості

Реалізувавши євроінтеграційну та євроатлантичну стратегію з набуття членства в ЄС і НАТО, країни Вишеградської четвірки (В4) змогли швидко адаптуватися до нових викликів та реалій рубежу ХХ – ХХІ ст. Розпад СРСР, Югославії, об'єднання Німеччини і повалення комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі актуалізували роль пам'яті як одного з ключових елементів трансформації політичних систем у країнах перехідного постсоціалістичного суспільства.

Для України врахування досвіду найближчих сусідів з подолання наслідків тоталітаризму є нагальним і невідкладним завданням. Адже використані російською пропагандою суперечності лежать у площині не раціонального, а ментального, насадженого способу мислення, який витіснив у деяких регіонах України власну національну ідентичність. Практика «розлучення з комунізмом» країн В4 демонструє способи, якими може скористатися Україна у вирішенні подібних проблем.

На час мирного «розлучення» в 1993 р. Чехія і Словаччина мали багатолітній досвід перебування чехів та словаків у складі інших держав і порівняно незначний – у спільній державі. Після Оксамитової революції і мирного розпаду Чехословаччини обидві нові держави постали перед необхідністю дати належну оцінку минулому і створити нові моделі спільної пам'яті.

Стрімкі геополітичні зміни, які відбулися в регіоні після повалення комуністичних режимів, підсилили значення історичної пам'яті як однієї із заporук переходу до ліберального посттоталітарного суспільства. Чехи і словаки не піддають сумніву позитивний для національного розвитку обох народів ефект здобуття незалежності в 1918 р. після 300-літнього перебування у складі монархії Габсбургів. Разом із тим остання розглядається не як реакційна «тюрма народів» (подібно до Російської імперії та СРСР), а як досить ліберальна й цивілізована на свій час держава, яка за час існування багато чого дала своїм чеським і словацьким підданам – і в сенсі сприяння утвердженню національної самоідентифікації обох народів, і з погляду їх бурхливого соціально-економічного й культурного розвитку в ХVІІІ-ХІХ ст.

Важливе місце в історичній спадщині чехів і словаків посідає перша Чехословацька республіка 1918 р. Її значення, вочевидь, більш важливе для словаків, аніж для чехів, які мали довшу традицію державного будівництва. Для словаків це був фактично перший досвід самостійництва (у спільному з чехами державному утворенні) після багатолітнього перебування в угорському полоні. У подальшому (в 1939-1989 рр.) чехи і словаки знаходилися під впливом двох тоталітарних режимів – націонал-

соціалістичного та комуністичного. З 1989 р., після майже 45-річного панування комуністів, спільна на той час держава чехів і словаків вступила у період переходу від планово-адміністративного до ринкового суспільства і подолання наслідків комуністичного режиму в усіх сферах суспільного життя.

Договірний процес цивілізованого «розлучення» Чехії і Словаччини тривав усього півроку. Важливим напрямом просування шляхом до ЄС і НАТО вважалася декомунізація, що потребувала виключення комунізму з суспільних процесів. Модель суспільної трансформації у Чехословаччині дістала назву «перехідного правосуддя». Оновлення суспільної пам'яті у Чехії та Словаччині розглядалось як один із засобів побудови демократичного, відкритого суспільства, ринкової економіки та інтеграції в ЄС. Процеси, пов'язані з трансформацією суспільної пам'яті, дістали назву «декомунізації» та «політики пам'яті».

Відмова від комуністичного минулого й утвердження історичної пам'яті європейського типу вимагали відновлення історичної справедливості по відношенню до жертв комуністичного режиму, проведення люстрації, притягнення до кримінальної відповідальності партійних функціонерів і злочинців. Необхідність люстрації аргументувалася тим, що нові демократії були слабкими, й тому люди, які уособлювали колишній режим, мали бути виключені з публічного життя та урядування.

Для здійснення декомунізації у Чехії та Словаччині було внесено зміни до системи правосуддя, які на законодавчому рівні закріплювали засудження злочинів комуністичного режиму. Здійснювалася люстрація колишніх компартійних діячів, функціонерів та агентів спецслужб. У 1991 р. було прийнято закон «Про незаконність комуністичного режиму», яким було засуджено діяльність Компартії Чехословаччини, її керівництва та членів за методи здійснення влади в період 1948-1989 рр. Чітка правова оцінка діяльності комуністичного режиму, що міститься в документах обох держав (актах парламенту, законах, резолюціях тощо), мала вагоме значення. Так, комуністичний режим трактується як кримінальний (Чехія) та окупаційний (Словаччина), такий, що сприяв руйнуванню традиційних європейських цінностей (Чехія), застосовував репресії проти власних громадян, вносив смертні вирoki, інсценував судові процеси (Чехія).

Тим же законом 1991 р. регламентувалися правила політичного очищення влади від комуністів і їх впливу на суспільство, включно з заборонаю колишнім партійним функціонерам обіймати будь-які важливі державні посади. Процедури люстрації піддавалися всі державні службовці, які обіймали певні державні посади або які на них претендували. Утім, починаючи з 1994 р. у Словаччині закон 1991 р. практично перестав виконуватися, а в Чехії унаслідок дефіциту управлінських кадрів проти його імплементації виступило також чимало громадян, включно з президентом В. Гавелом. Однак права більшість у чеському парламенті подолала президентське вето і продовжила термін дії закону до кінця 2000 р.

У Чехії люстраційні закони стали одними з найсуворіших серед країн колишнього соціалістичного табору. Відсутність можливості брати участь у політичному житті країни, державному управлінні, обіймати академічні та керівні посади у державних підприємствах та акціонерних товариствах стали важливим етапом у подоланні комунізму.

У Словаччині в 1990-х рр. ліве керівництво країни проводило декомунізацію в пом'якшеному режимі, однак у березні 1996 р. словацький парламент прийняв закон «Про аморальність та незаконність комуністичного режиму», який продовжив термін дії обмежень проти колишніх партійних функціонерів.

Характерною рисою нової моделі пам'яті, яка сформувалася в Чехії та Словаччині, стали ідеї відновлення справедливості та компенсації жертвам репресивних режимів (матеріальної та символічної).

В Угорщині процес декомунізації мав поміркований характер. З 1988 р. після зміщення з посади генерального секретаря Комуністичної партії Яноша Кадара в країні розпочалися повільні, але незворотні демократичні процеси. У 1991 р. було прийнято й закон про люстрацію, яка передбачала скасування строку давності для політичних вбивств у період з 1944 до 1990 рр. Нові норми права не передбачали кримінальної відповідальності за заперечення Голокосту або пропаганду тоталітарних режимів, а застосування відповідних норм вважалося порушенням принципу свободи слова. З другого боку, важливою символічною ознакою декомунізації стало проголошення 23-го жовтня – дня початку революції 1956 р. – національним святом, яке замінило відзначення 7 листопада. На тлі відсутності спеціального закону про символи тоталітарних режимів місцеві громади на свій розсуд вирішували перейменування вулиць і площ та встановлення чи знесення пам'ятників.

На початку 2010 р. в Угорщині прем'єр-міністром В. Орбаном було ініційовано другу хвилю декомунізації, яка передбачала вилучення з публічного простору великого списку історичних осіб, включно з популярними діячами науки і культури. Натомість заборона не поширювалася на деяких представників старого режиму.

Дещо інакше розгорталося становлення політики пам'яті у Польщі. На тлі доволі м'явого процесу декомунізації тут апробувалися різні механізми формування політики пам'яті. Сама декомунізація мала відносно м'який характер. Після розсекречення списків осіб, які працювали на спецслужби, виявилось, що в них були й відомі представники посткомуністичної влади, які вимушено співпрацювали з режимом. У підсумку засудженню підлягали лише ті, хто намагався приховати своє минуле, а люстраційний процес перетворився на пошук донощиків.

У Польщі чітко простежувалося прагнення покласти історичну політику в основу ідеології державного будівництва. Нова польська політична еліта спрямували свої зусилля на відмежування від історичного впливу Росії та СРСР. Інституційний спосіб формування національної пам'яті в Польщі тісно пов'язаний із заснуванням 18 грудня 1998 р. Інституту національної пам'яті на основі створеної раніше Комісії з переслідування злочинів проти

польського народу. Завданнями цієї установи вважаються: дослідження документів органів державної безпеки з 22 липня 1944 р. до 31 липня 1990 р., розслідування злочинів нацистського та комуністичного режимів, розшук місць поховань людей, які загинули в боях за незалежність Польщі. Інститут проводить заходи, пов'язані з відзначенням подій, визначенням місць, героїв і антигероїв в історії польського народу.

Ідеологія польського політичного істеблішменту ґрунтується на багато в чому спірних з погляду історичної науки і міжнародного права твердженнях про «радянську окупацію» та «анексію» польських територій і міфологізованому образі учасників т. зв. руху «Національного опору» (вважається, що його учасники боролися з комуністичною владою та українськими націоналістами аж до середини 1950 рр.). Вказані історичні наративи отримали закріплення в низці офіційних документів. У виборі історичних стереотипів, що формують історичну свідомість, нова польська еліта зробила акцент на профілюванні складних періодів спільного з Росією та Україною минулого. Йдеться про поглиблення конфлікту історичних пам'ятей на основі діаметрального сприйняття польської, російської та української сторін.

На сучасному етапі політика історичної пам'яті, яку проводять урядові кола Польщі, виявляє дедалі більше зростання політичного складника. Історична політика була одним з основних лозунгів передвиборчої кампанії правлячої партії «Право і справедливість». З часу її приходу до влади (2015 р.) політика пам'яті обіймає одне з пріоритетних місць у внутрішній та зовнішній політиці Польщі й використовується як інструмент формування національної ідентичності поляків. Закон про Інститут національної пам'яті (1998 р., з доповненнями 2018 р.) запровадив кримінальну відповідальність за заперечення злочинів нацизму і комунізму проти поляків. Лише за період 2000-2008 рр. на цій підставі було порушено 230 справ проти 355 осіб, що завершилися 228 вироками. Ухвалено низку меморіальних законів та нормативних актів щодо відзначення на державному рівні ювілеїв значущих подій. У 2016 р. в Польщі було створено 15 нових музеїв, серед яких Польський історичний музей та Музей Юзефа Пілсудського. З метою посилення в політиці пам'яті символічної складової здійснено перегляд календаря пам'ятних дат. До реалізації нової політики національної пам'яті залучаються різні державні установи – міністерства оборони, закордонних справ, національної освіти та культури.

Відмова від комуністичного спадку стала спільною ознакою політики пам'яті для всіх країн Вишеградської групи. У постсоціалістичний період політика історичної пам'яті в Чехії та Словаччині сприяла ефективному формуванню нової суспільної свідомості на основі обструкції і засудження комуністичного режиму та його злочинів. Приклад Чехії демонструє найбільш вдале застосування правового інструментарію політики пам'яті в подоланні наслідків тоталітаризму. В прикладному сенсі застосування інструменту люстрації було спрямовано на перешкоджання відтворенню тоталітарних практик у той чи той спосіб. Політику пам'яті Чехії і

Словаччини характеризує її переважна «внутрішня» спрямованість: орієнтація на відродження власного історичного шляху без спроб перенесення суперечностей у зовнішньополітичну площину.

Прикметною ознакою угорської політики пам'яті є її стихійність до символічного перекодування публічного простору і закріплення ідеологічного реваншу над політичними опонентами поряд із активізацією втручання у внутрішні справи сусідніх країн під гаслами державної підтримки угорських етнічних меншин.

Відмінною ознакою політики пам'яті у сучасній Польщі стало її перетворення на інструмент зовнішньополітичного характеру. На державному рівні цілі та зміст політики «історичної пам'яті» Польщі закріплено в низці законодавчих актів та нормативних документів. Новітні підходи та концепції зорієнтовані на довгострокове формування колективної суспільної свідомості, політизацію історії, створення передумов компрометації внутрішньополітичних супротивників задля контролю настроїв електорату і використання політики пам'яті як специфічної технології під час виборчих кампаній.

2.2. Архітектура простору пам'яті: сучасний підхід у Республіці Польща

У сучасній політичній практиці «історична пам'ять» активно використовується правлячими елітами різних країн для мобілізації суспільства, утримання влади та реалізації зовнішньополітичних цілей. Історичні образи та інтерпретації (як позитивні, так і негативні) особливо затребувані в періоди політичних трансформацій, коли вони беруться на озброєння для моделювання та затвердження нових образів національної і державної ідентичності.

У сучасних політичних реаліях історична пам'ять моделюється залежно від інтересів і завдань різних політичних груп, що формують варіанти інтерпретації минулого, через які пам'ять проникає в традицію. Прагнення покласти історію в основу ідеології, державного будівництва і формування політичних інститутів особливо чітко простежується на прикладі сучасної Польщі.

Реальний суверенітет, який Польща отримала в результаті розпаду соціалістичного блоку, мобілізував суспільні зусилля для легітимації влади, моделювання національної історичної свідомості, створення образів національних героїв і ворогів. Оскільки нетривалий досвід самостійного розвитку в 1918-1939 рр. виявився втраченим післявоєнними поколіннями, нова польська політична еліта спрямувала свої зусилля на тотальне заперечення періоду комуністичного минулого, духовним і правовим спадкоємцем якого оголошено Росію. Таким чином, було вирішено питання персоніфікації історичного ворога. Задекларувавши демократичний вибір державного розвитку і відмовившись від ідеократичних установок часів СРСР, у тому числі щодо історичної науки та історії в цілому, нові політичні